חותם אבן מבית הבד באלוני אבא

דוד עמית

בחפירה בבית הבד באלוני אבא נמצא חותם עשוי אבן קרטון (איור 1);[1] הוא נתגלה סמוך לבור המשקולות (L115; ר׳ פורת, פרנקל וגצוב, כרך זה). החותם מלבני, מסותת ברישול, ולכן צלעותיו אינן אחידות בגודלן ובעיצובן (אורך מלפנים 6 ס״מ ומאחור 5.5 ס״מ; רוחב 4 ס״מ; עובי צלע שמאלית 2.8 ס״מ, עובי צלע ימנית 2.4 ס״מ). מאחור הוא חלק ומיושר, ואילו ארבע פאות הצד סותתו ברישול, ורק בשוליהן הקרובים לפני החותם הוחלקה רצועה צרה (רוחב 0.5 ס״מ) במרושל. נראה שהחותם נעשה על אבן מפסולת תעשייה של בית מלאכה לייצור כלי אבן; אם נכונה השערה זו, אזי אפשר להצביע על אתר הייצור שפסולתו נתגלתה בבית לחם הגלילית (אושרי תשנ״ז), סמוך לאלוני אבא. ידועות דוגמות אחדות לחותמות שנעשו מפסולת כלי אבן (און ווקסלר־בדולח תשס״ו:113; Reifenberg 1939:193; Benoit, Milik and de Vaux 1961:35–37).

משני צדי החותם יש שקעים: השמאלי רדוד, וייתכן שנוצר באקראי, ואילו הימני עמוק, ונראה שהוא קדם להכנת המסגרת שכן הקו החיצון שלה מתחשב בו. ייתכן שזהו שריד למתלה מעוגל שבלט מהחותם ושרד ממנו רק השקע; אפשר שהוא נועד לקשירתו בחוט אל בגדיו של בעליו או אל שולחן עבודתו. בניגוד למצוי בחותמות, אין בגב החותם הנדון עדות לקיומה של ידית. לפיכך, אם אכן זהו חותם, אזי בעת השימוש אחזו בו באצבעות משני צדיו.

0 1

איור 1. חותם אבן מעוטר.

דגם החותם

הדגם חרות בפני החותם בתוך מסגרת מלבנית כפולה. זהו תיאור אמנותי בסגנון ״עממי״ של עוף ועץ הצמוד אליו מימין. לעץ עיצוב סכמתי למדי; גזעו הוא קו אנכי המתפצל בתחתיתו לשני קווים צרים ורדודים ביחס אליו, אשר יוצרים משולש עם קו המסגרת. מהגזע מתפצלים לשני הצדדים שלושה ענפים, מקבילים זה לזה, שאינם סימטריים — השמאליים צפופים יותר כדי להותיר מקום למקור הארוך של העוף, שגם בטנו נוגעת בהם. גוף העוף גדול למדי וצורתו סגלגלה; החריץ החוצה אותו לרוחבו מסמן כנראה את הכנפיים, שני החריצים האופקיים שנמשכים ממנו מסמנים את זנבו, ושני החריצים האנכיים שבתחתיתם חריצים אופקיים, דקים וקצרים, מסמנים את רגליו הארוכות. ראש העוף קטן מאוד וממנו יוצא מקור עבה ומחודד בזווית ישרה לצוואר הקצר. לדעתי, יש לזהות את הדגם כתיאור של יונה ולצדה ענף עץ זית (ר׳ דיון, להלן).

בארבע הפינות שבתוך המסגרת נחרתו עיגולים (0.4 ס״מ קוטר), שנועדו כנראה למלא את החלל (״אימת החלל הריק״; horror vacui). כמו עיצובו הכללי של החותם גם עיטורו נעשה בידיים חובבניות; העיצוב סכמתי ומגושם, אף כי לא נעדר חינה של האמנות העממית. אין בדגם דבר היכול להעיד על המטרה שלה הוא נועד ועל זמנו, ואף לא על זהות בעליו או דתו. מאחר שאין בו אותיות, אין אפשרות להגדירו כ״תמונת ראי״ המאפיינת דגמי חותמות.

דיון

כאמור, אין בגב החפץ הנדון ידית, ואין בדגם עדות לשימוש שנעשה בו, ועל כן הגדרתו כחותם מסופקת. אפשר שזוהי משקולת מעוטרת, אך העיצוב המרושל למדי, מלבד זה של פני החפץ, מקשה לקבל זיהוי זה. התלבטות דומה — חותם או משקולת — נסבה סביב חפץ מאבן שנמצא בחורבת בוצין, 3.5 ק״מ ממערב לאלוני אבא (דר וספראי תשנ״ה). פריטים שהוגדרו חותמות, לרוב בגלל הידית שבגבם, ללחם (ומיני מאפה אחרים), לגבינה ואולי אף למוצרי מזון אחרים נמצאו באתרים מהתקופות הרומית הקדומה (ימי הבית השני), הרומית המאוחרת והביזנטית. את החותמות שעליהן כתובות וסמלים דתיים אפשר לשייך ליהודים (עמית תשס״ו) או לנוצרים (כהן־עוזיאלי תשס״ו), אך ברובם הדגם ניטרלי: צמחי או גאומטרי.

שבר חפץ עגול מאבן (10 ס״מ קוטר), ובו מוטיבים צמחיים ובעל כנף המעוצב בסגנון דומה לזה שבחותם דנן, נתגלה בחורבת קסטרה; החופר הציע שזהו אולי חותם לחם או גבינה (זיגלמן תשנ״ו:*81). המקבילה הקרובה ביותר בצורתה לחותם מאלוני אבא היא חותם אבן מערוער; צורתו מלבן שפינותיו מעוגלות, והוא גדול ממנו במקצת (9 ס״מ אורך; 5 ס״מ רוחב; 2–3 ס״מ עובי). הוא מעוטר בדגמים צמחיים בתוך מסגרת, ואף הוא נעדר ידית. לדעת הרשקוביץ (תשנ״ב:315), הוא שימש לחתימת דברי מאפה.

בהנחה שהחפץ מאלוני אבא הוא חותם, נשאלה השאלה: למה הוא שימש? מאחר שהוא נמצא בבית בד, ונראה שלא באקראי, אפשר שהוא נועד לחתימת הפקק, מגופה בלשון חז״ל, של קנקן השמן כדי למנוע מעשי זיוף ורמייה. בימי הבית השני, התקופה שבה פעל בית הבד באלוני אבא, ואף לאחר מכן, נהגו לפקוק את הקנקנים במגופה עשויה טיט או סיד (בבלי, עבודה זרה סט ע״ב). מאחר שהקנקנים מולאו שוב ושוב, יש לשער שיצרני השמן והיין לא סמכו על טביעת החותם בגוף הקנקן או בידיותיו, לפני צריפתו, דוגמת הטביעות מתקופת המקרא (כגון טביעות ״למלך״) ומהתקופה ההלניסטית (כגון הטביעות הרודיות); בחותמות אלו לא הייתה משום ערובה נגד זיוף. רק טביעת חותם על המגופה שהוצמדה לשפת הקנקן בכל מילוי חדש שלו העידה בביטחון על בעליו האחרונים של הכלי, עבודה שהומחשה היטב בסיפור המובא בתלמוד הירושלמי (מעשר שני, ד נה; ב ע״ב).

חותם אבן מאזור ירושלים, מימי הבית השני, של יינן יהודי בשם ״הושע״ נרכש בשנת 1940 לערך למוזיאון (״בית הנכות״) לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית (סוקניק תש״ב). בחפירות בח׳ירבת אום אל־עומדן שבמודיעין נתגלו שני חותמות מימי הבית השני: באחד נחרתה הכתובת ״חמעה״ (חומץ בארמית) ובאחר — תיאור של עלי גפן ואשכולות ענבים (און ווקסלר־בדולח תשס״ו:113–115).

החשש ממעשי זיוף היה מעשי וחמור יותר ביין מאשר בשמן, שכן קל למהול מים ביין ולהחליפו ביין ירוד או אפילו בחומץ. חששם של היהודים היה בעיקר מיין שייצרו נוכרים, ״יין נסך״. חותם ששימש לחתימת קנקנים, ״חביות״ בלשון חז״ל, בעיקר כאלו של יין, נזכר הרבה במסכת עבודה זרה, לדוגמה: ״המשלח חבית של יין ביד כותי, ושל ציר ושל חומץ ושל מורייס ושל שמן ושל דבש ביד הגוי, אם היה מכיר חותם ושתמו מותר ואם לאו אסור״ (תוספתא, עבודה זרה ז [ח] יד [מהדורת צוקרמאנדל, עמ׳ 472]; ר׳ בבלי, עבודה זרה כט ע״ב, לא ע״ב).

גם השמן לא היה חסין מפני זיוף בשל היותו יקר בהרבה מהיין. אף שאי אפשר למהול אותו במים ובלא מעט נוזלים אחרים — ״אין השמן מקבל כלום״ (תוספתא, בבא קמא ז, ח). לדעת ליברמן (תוספתא כפשוטה לבבא קמא, עמ׳ 69), במקום ״כלום״ יש לגרוס δόλος (נוכל). התלמוד יודע לספר על שיטות רמייה אחרות, למשל מילוי הקנקן בחלקו ביין ומעליו שמן (בבלי, חולין צד ע״א), או ערבוב שמן בחומץ (תוספתא, בבא קמא ז, ח).

הזיקה שהצענו בין החותם לבית הבד ותוצרתו מחזקת את פרשנות העיטור כתיאור יונה וענף זית, בדומה לגפן בחותם ממודיעין, הקשורה לייצור היין שם. הספק שקיים נובע מעיצובם המגושם של פרטי העיטור; אמנם הענף נראה ככף תמר, אך העדר אשכולות תמרים, הפרט החזותי המובהק בתיאור דקל התמר, גם באמנות העממית (Wallert 1962: Pl. 13), יש בו כדי לאשש את הצעתי שזהו ענף זית, המכוון לעלה של זית, כמתואר בסיפור המבול (בראשית ח:11). היונה, לעתים לצד עלה הזית, הייתה מוטיב שכיח באמנות העתיקה; היא עוצבה לרוב באופן מעודן יותר מאשר בחותם הנדון, כך שאי אפשר לטעות בזהותה (ציפר תשנ״ח). חיזוק להצעתי נמצא בקטקומבות היהודיות ב־Monteverdae שברומא, מן המאות הראשונות לסה״נ:

א. מצבת תינוק שעליה חרותה כתובת יוונית שתרגומה: "יהודה, [בן] שבעה חודשים, שוכב כאן". משני צדי הכתובת מנורות שבעת קנים ולצדן עופות ואמפורות (Frey 1936:272, No. 348; Goodenough 1953:10). לענייננו, חשובה המנורה הימנית שמשמאלה אמפורה גדולה ולצדה ניצב עוף. מעליו (בתוך טבולה אנסטה המקיפה את השורה הראשונה של הכתובת, בקצה השורה) ניצב עוף, ולידו מה שנראה מבחינת הפרופורציה עץ. הסמיכות למנורה ולאמפורה הצמודה אליה, ששימשה כלי לשמן להדלקת הנרות במנורה, מעידה שכוונת האמן הייתה ליונה וענף של זית. הדמיון בין פרט זה שבמצבה לעיטור בחותם מאלוני אבא רב.

ב. לוח שיש מקבר אחר (11 × 19 ס"מ; שמור בוותיקן), שעליו חרות ביוונית השם ACTHP — כנראה הצורה היוונית של השם העברי אסתר, ומתחת לו חרותה מנורת שבעת הקנים; מימינה יונה ואשכול ענבים ומשמאלה יונה ועץ זית (Frey 1936:241, No. 306; Westenholz 1995:122–123, No. 46). תיאור זה דומה לתיאור שבמצבה שתוארה לעיל ומאשש את זיהוי העץ שם כענף של זית, מקביל לגפן, שמשניהם מפיקים משקאות שחשיבותם רבה במסורת היהודית.

לסיכום, אם הנחתי נכונה, אזי נוכל לקבוע שאף שבדרך כלל היונה הייתה העיקר, בגלל משמעויותיה הסמליות, ועלה הזית היה הטפל, הרי שבחותם הנדון התהפכו היוצרות ועלה הזית הוא העיקר בהיותו מייצג את שמן הזית שהופק בבית הבד. כאמור, בית הבד הוא מהתקופה הרומית הקדומה והעיטור בחותם, מוטיב מקראי של יונה נושאת עלה של זית מסיפור המבול, מעיד שבעליו היו יהודים. הנחה זו תומכת גם בהשערותיהם של החופרים, שזיהו את בית הבד כשייך ליהודים (ר' פורת, פרנקל וגצוב, כרך זה).

הערה

[1] את החותם צילם הווארד סמיטליין.

הפניות

און א' ווקסלר־בדולח ש' תשס"ו. ח'רבת אום אל־עמדן — כפר יהודי ובו בית כנסת מתקופת הבית השני במודיעין. **קדמוניות** 130:107–116.

אושרי א' תשנ"ז. בית לחם הגלילית. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:42–43.

דר ש' וספראי ז' תשנ"ה. משקולת אבן יהודית מחורבת בוצין. בתוך א' אופנהיימר וא' כשר, עורכים. **דור לדור: משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד (קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון)**. ירושלים. עמ' 145–152.

הרשקוביץ מ' תשנ"ב. ערוער בשלהי תקופת בית שני. **ארץ ישראל** כג:309–319.

זיגלמן ע' תשנ"ו. חפירת בדיקה בח' קסטרה, 1988. **עתיקות** 29:*77–*92.

כהן־עוזיאלי ט' תשס"ו. חותם הלחם: חותמות לחם נוצריים. בתוך נ' בן יוסף, עורכת. **לחם! בקרב דתות ועדות בארץ** (קטלוג מס' 512, מוזיאון ישראל). ירושלים. עמ' 147–167.

סוקניק א"ל תש"ב. חותמת של יינן יהודי מסביבות ירושלים. **קדם** א:20–23.

עמית ד' תשס"ו. חותמות לחם יהודיים. בתוך נ' בן יוסף, עורכת. **לחם! בקרב דתות ועדות בארץ** (קטלוג מס' 512, מוזיאון ישראל). ירושלים. עמ' 168–169.

פורת ל', פרנקל ר' וגצוב נ', כרך זה. מכבש הקורה הארץ ישראלי לאור ממצא בית הבד באלוני אבא.

ציפר ע' תשנ"ח. **יונתי בחגוי הסלע: היונה כמשל**. תל אביב.

Benoit P., Milik J.T. and de Vaux R.1961. *Les Grottes de Murabba'at* (DJD II). Oxford.

Frey J.B. 1936. *Corpus Inscriptionum Iudicrum* I: *Europe*. Rome.

Goodenough E.R. 1953. *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period* II. New York.

Reifenberg A. 1939. Ancient Jewish Stamps. *PEQ* 72:193–195.

Wallert I. 1962. *Die Palmen im Alten Ägypten* (Münchner Ägyptologische Studien 1). Berlin.

Westenholz J.G. ed. 1995. *The Jewish Presence in Ancient Rome*. Jerusalem.

A STONE SEAL FROM THE ALONE ABBA OIL PRESS

DAVID AMIT
(PP. 83–85)

A stone seal made of soft limestone (*qirton*; Fig. 1) was found during excavations in the Alone Abba oil press. The seal was recovered near the weight pit (L115; see Porath, Frankel and Getzov, this volume). The seal is rectangular and, being crudely worked, its sides are irregular in size and finish. It appears to have been formed out of a chip of rock debris from a stonemason's workshop. The design on the face of the seal is carved inside a double rectangular frame; it shows an artistic rendering, in naive style, of a dove with an olive branch, a motif indicating a connection between the seal and the oil press. Although the dove, with its symbolic significance, was generally the central element in such motifs and the olive branch was secondary, the motif on this seal reverses the emphasis: the olive branch is the central element, representing the olive oil produced in the oil press. As the seal was found in a pre-Christian context, it was almost certainly Jewish.